

Socjologia czeska i wojna^{1*}

ZDENĚK R. NEŠPOR

Sociologický ústav AV ČR Praha

(Instytut Socjologii Akademii Nauk Republiki Czeskiej Praga)

Siedemdziesiąta rocznica zakończenia drugiej wojny światowej pozwala na podsumowanie jej wpływu na myśl socjologiczną oraz jej funkcjonowanie w ramach jednej z klasycznych narodowych tradycji socjologicznych, a mianowicie w czeskiej (czechosłowackiej²) socjologii przed nadejściem rządów komunistycznych, które najpierw całkowicie wstrzymały postęp tej dyscypliny, a następnie prowadziły do ponownego jej powstania³. Pomimo że „stara” czeska

^{1*} Článek je výstupem z projektu CSDA Research — Výzkumný program Českého sociálněvědního datového archivu (reg. č. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_013/0001796), financovaného z OP VVV. (Artykuł stanowi wynik projektu CSDA Research — Výzkumný program Českého sociálněvědního datového archivu (nr. rej. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_013/0001796), finansowanego z OP VVV.)

² Druga wojna światowa, a dokładniej, bezpośrednio ją poprzedzające rozdzielenie Czechosłowacji, prowadziły również do personalnego, a także merytorycznego usamodzielnienia słowackiej socjologii, która w okresie międzywojennym była w dużym stopniu (jeśli nie w pełni) częścią socjologii czeskiej; por. Z.R. Nešpor, *Čeští sociologové v počátcích slovenské sociologie*, „Sociológia” 45, 2013, s. 27-47. O słowackiej socjologii także: A. Hirner, *Československá sociológia do r. 1948*, SAV, Bratislava 1970 (wydanie elektroniczne 2014); W. Winclawski, *Lud — naród — socjologia. Studium o genezie socjologii słowackiej*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1991.

³ Historię rozwoju czeskiej socjologii kompleksowo ukazuje Z.R. Nešpor et al., *Dějiny české sociologie*, Academia, Praha 2014. Socjologią przed nastaniem reżimu komunistycznego dokładniej zajmował się Z.R. Nešpor, *Republika sociologů. Zlatá éra české sociologie v meziválečném období a krátce po druhé světové válce*, Scriptorium, Praha 2011; powstanie nowej, marksistowskiej

socjologia, pręźnie rozwijająca się od końca XIX w. i wysoko ceniona poza granicami kraju⁴, nie zajmowała się systematycznie tematyką wojny, znalazła w niej swoje miejsce. Przyczyna leżała z jednej strony w nawiązaniu do myśli historyczno-filozoficznej Augusta Comte'a i innych podobnych autorów, z drugiej — w bezpośredniej ideowej i politycznej refleksji na temat pierwszej wojny światowej w dziele czeskiego twórcy dziedziny, a jednocześnie pierwszego prezydenta samodzielnej Czechosłowacji, T.G. Masaryka⁵. W okresie międzywojennym, pomimo że socjologię wojny wykładano na uniwersytetach, a nawet powołano do życia specjalne Wojskowe Koło Socjologiczne (Vojenský sociologický kruh), nastąpił jednak spadek zainteresowania tą dyscypliną.

Niektórzy socjologowie próbowali co prawda analizować problemy swoich czasów lub też starali się publicznie angażować przy ich rozwiązywaniu, jednak, mimo takiego „przygotowania teoretycznego”, zaskoczył ich wybuch kolejnej wojny światowej i związane z tym problemy. Na skutek zamknięcia szkół wyższych, ale także z innych powodów, funkcjonowanie czeskiej socjologii w czasie wojny zostało ograniczone. Nie prowadziło to jednak do całkowitego zaniku działalności naukowej. Aktywni socjologowie w ramach swojej drogi życiowej i zawodowej starali się sprostać (nowej) wojnie. W pewnym stopniu uwzględniali ją także w pracy akademickiej. Jednak w większości przypadków paradoksalną konsekwencją realnego zetknięcia się z (drugą) wojną (światową) była jeszcze wyraźniejsza rezygnacja z jej kompleksowego socjologicznego pojmowania i wyjaśniania. Doświadczenie wojny prowadziło albo do powstania teorii o niewielkim lub średnim zasięgu, które nie dążyły już do kompleksowego uchwycenia tego fenomenu i analizowały raczej tylko pojedyncze aspekty życia społecznego dotkniętego wpływem okupacji i wojny, albo odwrotnie — podobnie jak w okresie międzywojennym — do starań o „polityczne rozwiązania”, które w przyszłości zapobiegłyby jakiegokolwiek wojnie poprzez usunięcie jej przyczyn.

Na kolejnych stronach spróbujemy (1) naszkicować rozwój teoretycznych konceptualizacji wojny w dziełach czeskich socjologów od końca XIX w. do nadejścia reżimu komunistycznego, (2) opisać funkcjonowanie socjologii na ziemiach czeskich podczas drugiej wojny światowej i (3) tuż po wojnie. Celem będzie (4) zaprezentowanie tezy, że doświadczenie pierwszej, a zwłaszcza drugiej, wojny światowej ograniczyło w czeskiej socjologii (historyczno-filozoficz-

socjologii w latach 60. XX w. w perspektywie komparatystycznej opisał M. Voříšek, *The Reform Generation. 1960s Czechoslovak Sociology from a Comparative Perspective*, Kalich, Praha 2012.

⁴ Por. H.E. Barnes, H. Becker, *Social Thought from Lore to Science II. Sociological Trends throughout the World*, D. C. Heath, New York 1938, s. 1067.

⁵ Zastępującą na uwagę ocenę myśli socjologicznej Masaryka oraz jej oddziaływania podaje Jarosław Kilias, *Tomáš Garrigue Masaryk jako sociolog*, „Roczniki Historii Socjologii” 3, 2013, s. 81-109.

ne) teoretyzowanie na temat wojny (i nie tylko) i w ten sposób przyczyniło się do jej metodologicznego przeorientowania, porównywalnego z innymi ówczesnymi narodowymi szkołami socjologicznymi.

Tematykacja wojny w czeskiej socjologii przed drugą wojną światową

Początki czeskiej socjologii były związane ze społeczną i kulturową, ewentualnie też ekonomiczną i polityczną, emancypacją nowoczesnego narodu czeskiego, którego przedstawiciele poszukiwali bodźców intelektualnych (także poza „konkurencyjną” przestrzenią niemieckojęzyczną; pierwsi popularyzatorzy socjologii zwracali swoją uwagę przede wszystkim w kierunku Anglii i Francji⁶. Jeżeli uwzględnimy jednocześnie znaczenie, które Comte w dynamice społecznej przypisywał wojnie, podobnie jak interpretacje rodzącego się socjodarwinizmu i pokrewnych kierunków ideowych, nie wydaje się zaskakujący fakt, że wojna pojawiła się w nazwie jednej z pierwszych czeskich (proto-)socjologicznych rozpraw naukowych — chodzi tu o *Kázeň války a míru ve společnosti (Dyscyplína wojny i pokoju w społeczeństwie)* Makovička⁷. Makovička nie był wprawdzie żadnym wielkim myślicielem, a jego dzieło stanowi raczej amatorską kompilację, jednakże liczył się z wojną (także w ujęciu metaforycznym) oraz jej konsekwencjami społecznymi i nawoływał do „koniecznego” przygotowania w formie budowania jednolitej dla całego społeczeństwa, społecznie integrującej dyscypliny. Podobne motywy można znaleźć jeszcze wcześniej w programowych tekstach Miroslava Tyrša (1832–1884), poświęconych budowaniu „zdrowego i zdolnego do obrony narodu”⁸.

Podczas gdy pierwszy systematyk w czeskiej socjologii, Emanuel Chalupný (1879–1958), początkowo w ogóle nie poświęcał uwagi wojnie⁹, nie mogli od niej uciec autorzy ogólnych encyklopedii, łączących informacje historyczne, polityczne, ekonomiczne i prawne; nikt z nich jednakże nie zaproponował żadnej socjologicznej teorii wojny¹⁰. Socjologia akademicka, reprezentowana

⁶ Z.R. Nešpor et al., *op. cit.*, s. 31-36, 39n. Por. też Z.R. Nešpor, *Sociologie jako cesta ke štěstí, česká verze*, „Teorie vědy” 35, 2013, s. 481-497.

⁷ E. Makovička, *Kázeň války a míru ve společnosti, v rodině i škole. Drobné studium*, F.A. Urbánek, Praha 1887.

⁸ M. Tyrš, *Náš úkol, směr a cíl. Výtah z řečí a úvah*, Sokol Žižkovský, Praha 1907 (oryg. 1871).

⁹ Por. E. Chalupný, *Úvod do sociologie. S obhledem na české poměry I.-II.*, n. wł., Praha 1905.

¹⁰ Por. (Riegrův) *Slovník naučný LX*, I. L. Kober, Praha 1872, s. 880-881; *Ottův slovník naučný XXVI*, J. Otto, Praha 1907, s. 366-367; *Slovník národohospodářský, sociální a politický III.*, O. Janáček, Praha 1933, s. 611-615.

przede wszystkim przez Břetislava Foustkę (1862–1947), *a priori* odrzucała wojnę jako niehumanitarną, obaloną przez postęp społeczny i odmawiała poświęcania jej uwagi z małymi tylko wyjątkami¹¹. Również T. G. Masaryk (1850–1937) przez długi czas nie poświęcał uwagi wojnie, nawet w politycznych uwagach i głosach publikowanych w czasopiśmie „Naše doba”. Wyjątkiem był młody uczeń Masaryka i jego późniejszy następca, Edvard Beneš (1884–1948), który już na samym początku pierwszej wojny światowej napisał trzy rozprawy o populacyjnych i kulturowych konsekwencjach wojny¹². I chociaż prace te wyszły „aktualnie”, w reakcji na wydarzenia wojenne, Beneš niewątpliwie poświęcał tej problematyce uwagę długofalowo, przy czym łączył perspektywę filozoficzną ze szczególnymi rozważaniami politycznymi i społecznymi.

Aczkolwiek w pierwszym przypadku wyszedł tylko od mechanicznego wyliczenia ludzi zdolnych do walki w poszczególnych krajach europejskich (porównywał przede wszystkim Francję i Niemcy), doszedł jednak dzięki temu do interesujących uwag o (przedwojennych) francuskich dążeniach pokojowych jako implicytnej konsekwencji spadku siły bojowej¹³, a przede wszystkim do uwag o znaczeniu (potencjalnie zwycięskiej) wojny dla społecznego i kulturowego rozwoju małych narodów europejskich¹⁴. Nie wspierając tym bynajmniej austriackiej propagandy wojennej — Beneš zresztą w tym czasie organizował tajny antyaustriacki ruch oporu — twierdził, że w przypadku Polaków, Bułgarów, Serbów, Rumunów, Greków i Czechów wojna jest tendencją samozachowawczą i naprawdę pożądanym źródłem przyszłego rozwoju populacyjnego, a więc także społecznego i kulturowego.

Kiedy dziś mniejsze narody wkraczają do wojny, czy to bezpośrednio, czy też pośrednio, dzieje się to z tą świadomością, że w grę wchodzi ich przyszłe losy, ich pozycja materialna i kulturowa.¹⁵

Skądinąd należy tu zauważyć, że Beneš miał w tym wypadku rację, pomimo wszystkich perypetii historycznych pierwsza wojna światowa prowadziła w końcu m.in. właśnie do wzmocnienia lub nawet do politycznej emancypacji mniejszych narodów europejskich!

¹¹ J. Wurmová, *Foustka pacifista a zastánce ideje humanitní*, [w:] Břetislav Foustka. Hrst osobních vzpomínek a příspěvků k jeho sedmdesátinám, M. Procházka, Praha 1932, s. 55–58.

¹² E. Beneš, *Válka a populační problém*, „Naše doba” 22, 1915, s. 7–16, 108–115; E. Beneš, *Válka a německý stát*, „Právnícké rozhledy” 16, 1915, s. 190–192, 201–204, 231–233; E. Beneš, *Válka a kultura*, „Lumír” 43, 1915, s. 219–230, 262–274 (2. wyd. *Válka a kultura. Studie z filosofie a sociologie války*, ČsVÚV, Praha 1922).

¹³ E. Beneš, *Válka a populační problém*, s. 13.

¹⁴ *Ibidem*, s. 114–115.

¹⁵ *Ibidem*, s. 115.

W bardziej teoretycznym, trzecim, studium¹⁶ Beneš najpierw jawnie zanegował zarówno starsze, jak i współczesne próby uzasadnienia wojny walką kultur lub nawet rozwojem ludzkości jako całości, określając je jako „trudne do udowodnienia z socjologicznego i naukowego punktu widzenia”¹⁷. Zamiast tego utrzymywał, że aktualny konflikt wojenny jest motywowany wyłącznie kwestiami narodowościowymi i należy go rozpatrywać również w perspektywie walki o kulturową hegemonię. Implicytnie wrócił przy tym do poglądu, że równocześnie chodzi tutaj o zachowanie (ewentualnie rozwój) samodzielności kulturowej mniejszych narodów europejskich¹⁸. Na tej podstawie konstatował, że „wojna, przemoc, rewolucja są nie tylko uprawnione i sprawiedliwe, ale nawet więcej: są obowiązkiem każdego, zwłaszcza w przypadku, gdy dotyczą duchowej i materialnej kultury jego narodu”¹⁹. Beneš nie był oczywiście żadnym wielkim filozofem, a jego argumentacja na korzyść sprawiedliwej wojny z trudem byłaby do przyjęcia, stała się ona jednak ideową podstawą jego własnych dążeń politycznych, które doprowadziły go do francuskiej emigracji oraz do zwycięskiej walki antyaustriackiej. Socjologia stanowiła dla Beneša, jak to później ukazywał na przykładzie prac i działalności T.G. Masaryka²⁰, „teoretyczny grunt” pod rozwiązywanie praktycznych problemów politycznych oraz analizę ideową, na podstawie której podejmował ważne decyzje życiowe:

Kiedy wybuchła wojna,... zacząłem — starając się w przypadku wszystkich wydarzeń wykorzystywać metodę naukową stosowaną w pracy oraz swoją filozofię — ze spokojnym, zdecydowanym na wszystko, zdolnym wszystko poświęcić, nigdy nie wahającym się sercem, organizować rewolucję.²¹

Podobnie było w przypadku Masaryka. Jego długotrwały brak zainteresowania socjologią wojny w zasadniczy sposób zmienił się pod wpływem indywidualnego doświadczenia, emigracji i walki przeciwko Austrii w czasie pierwszej wojny światowej. Programowy manifest *Nová Evropa*, wyjaśniający stanowisko Masaryka odnośnie do wojny oraz jego postulaty w sprawie takiego powojennego porządku na kontynencie, który zapobiegłby powtórzeniu się konfliktu, pojmują już pierwszą wojnę światową — w bezpośrednim, choć niewyraźnym *explicite*, kontraście w stosunku do Beneša — jako (nieuniknioną) walkę

¹⁶ Studium opublikowane w czasopiśmie „Právnické rozhledy” miało charakter podobny jak cytowana właśnie praca, dlatego też nie ma tu potrzeby poświęcać mu szczególnej uwagi.

¹⁷ E. Beneš, *Válka a kultura*, s. 56.

¹⁸ *Ibidem*, s. 59.

¹⁹ *Ibidem*, s. 67.

²⁰ E. Beneš, *Sociolog-teoretik a politik-praktik. Několik poznámek o politické praxi Masarykově*, „Sociologická revue” 7, 1936, s. 7-20; por. M.J. Šapoval, *T. G. Masaryk jako sociolog*, „Sociologická revue” 1, 1930, s. 14-20, 245-268.

²¹ E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa I.*, Čin + Orbis, Praha 1930, s. 14.

demokracji z teokracją²². Myśl tę Masaryk rozwinął w dziele *Světová revoluce*²³. Choć i tutaj nie zaproponował żadnej ogólnej społecznej teorii wojny, w przypadku prawie zakończonemu konfliktu światowemu podkreślił to, że był on nie do uniknięcia na drodze ludzkości do postępu i humanitaryzmu, przejawiającej się zmianami politycznymi i religijnymi; (pierwsza) wojna (światowa) była dla Masaryka „cięciem chirurgicznym” usuwającym symptomy i powody kryzysu wartości, jaki nastąpił w Europie na przełomie wieków XIX i XX. Różnice w poglądach i charakterach pomiędzy Masarykiem i Benešem, które trafnie uchwycił Ferdinand Seibt²⁴, w okresie międzywojennym poszły w zapomnienie dzięki bliskiej współpracy oraz świadomym staraniom obu polityków. Biorąc to pod uwagę, można tylko żałować, że nie zachowały się żadne teksty wykładów wygłaszanych przez Beneša na wydziale filologicznym Uniwersytetu Karola w Pradze²⁵. Beneš, który w 1922 r. otrzymał tytuł profesora zwyczajnego, obok sprawowania swoich obowiązków politycznych²⁶ okazjonalnie wykładał na uniwersytecie (prowadził seminaRIA, w których wrócił do jednego z tematów wykładów prowadzonych jeszcze za swojej docentury przed pierwszą wojną światową) — właśnie socjologię wojny²⁷. Podczas gdy jego przedwojenny wykład prawie na pewno był kopią obu studiów wydanych wówczas w czasopiśmie, jeśli chodzi o okres międzywojenny możemy się tylko zastanawiać, czy nie przyjął wtedy w jakimś stopniu stanowiska Masaryka odnośnie do przyczyn i konsekwencji pierwszej wojny światowej. Niekoniecznie jednak, bowiem w publikowanych jednocześnie tekstach twierdził, że problemy międzynarodowe prowadzące do wybuchu pierwszej wojny światowej nie zostały rozwiązane w wyniku tej wojny i można się spodziewać kolejnej²⁸.

²² T.G. Masaryk, *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*, G. Dubský, Praha 1920, zwłaszcza s. 223–224.

²³ T.G. Masaryk, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*, Orbis + Čin, Praha 1933 (oryg. 1925).

²⁴ F. Seibt, *Německo a Češi. Dějiny jednoho sousedství uprostřed Evropy*, Academia, Praha 1996, s. 291–299 (oryg. 1995).

²⁵ Wydane teksty wykładów uniwersyteckich Beneša (E. Beneš, *Přednášky na Univerzitě Karlově 1913–1948*, [ed.] Věra Olivová, Společnost Edvarda Beneše, Praha 1998) zawierają tylko okolicznościowe wykłady, natomiast teksty oraz inne materiały z jego codziennego nauczania nie zachowały się nawet wśród materiałów archiwalnych ani też we wspomnieniach studentów.

²⁶ W latach 1918–1935 nieprzerwanie sprawował urząd czechosłowackiego ministra spraw zagranicznych, a w 1935 r. zastąpił T.G. Masaryka na fotelu prezydenta.

²⁷ Podczas gdy w r. 1914/15 wykład pt. „Wojna z punktu widzenia socjologii” był jednym z siedmiu tematów, którym Beneš poświęcał swoją uwagę w wykładach wygłaszanych w tym czasie (1913–1915), po wojnie powrócił na uniwersytet jako nauczyciel w latach 1920/21, a potem znów 1932/33 i 1933/34, w latach trzydziestych wyłącznie jako prowadzący seminarium do wyboru na temat „Wybrane problemy wojny i pacyfizmu”.

²⁸ E. Beneš, *Světová válka a naše revoluce II.*, s. 548 n.; E. Beneš, *Boj o mír a bezpečnost státu. Československá zahraniční politika v projevech ministra dra Ed. Beneše*, Orbis,

Pomimo znaczenia, jakie miała wojna, a dokładniej przede wszystkim mimo osobistego doświadczenia i odbicia pierwszej wojny światowej w dziele Masaryka i Beneša — albo właśnie z tego powodu — tematyka wojenna i wojskowa nie stanowiła znaczącego pola zainteresowań międzywojennej socjologii czeskiej. Na łamach obu głównych periodyków socjologicznych, jakimi były „Sociologická revue” i „Sociální problémy”²⁹, publikowane były wprawdzie okazjonalnie recenzje zagranicznych dzieł na interesujący nas temat, były one jednak całkowicie marginesowe³⁰. Opublikowano tylko dwa studia, czy raczej dłuższe teksty: esej o domniemanym antimilitaryzmie żołnierza czechosłowackiego³¹ oraz nic nieznaczącą próbę terminologicznego opisanego wojny pióra studenta Edgara S. Haunera³², idącą mniej więcej po śladach „praktyczno filozoficznych” rozważań Beneša. Autorem studium „antymilitarystycznego” i można powiedzieć, że jedynym czeskim socjologiem okresu międzywojennego, który głębiej zajmował się wojskowością i publikował wyniki swoich badań, był młody Karel Šmejkal (1903–1933). Swoją służbę w wojsku wykorzystał do „obserwacji” życia wojskowego³³. Dzieło jego jednakże, oprócz szeregu niedociągnięć metodologicznych, nie przynosiło zbyt wiele. Nie było też poświęcone tematyce wojny — Šmejkal sądził (niewątpliwie słusznie), że zwyczajni rekruci nie życzą sobie wojny, dlatego też głębiej się nad nią nie zastanawiał.

Odwrotne stanowisko zajęli oczywiście profesjonalni żołnierze zainteresowani socjologią. Było ich jednak niewiele. W ramach Związku Oficerów Czechosłowackich (Svaz československého důstojnictva) w 1934 r. założono wprawdzie Wojskowe Koło Socjologiczne (Vojenský sociologický kruh), które dwa lata później zostało włączone do Wojskowego Instytutu Naukowego (Vojenský ústav vědecký). Do jego rady zaproszono najlepszych ówczesnych czeskich socjologów, nie prowadziło ono jednak praktycznie żadnej działalności³⁴.

Praha 1934, s. 653–681. Por. też E. Beneš, *Evropské válce lze zabránit*, „Svornost” 62/1937, 14. 2. 1937.

²⁹ Na temat obu (oraz innych) czasopism por. Z.R. Nešpor, *Institucionální zázemí české sociologie před nástupem marxismu*, Sociologický ústav AV ČR, Praha 2007, s. 48–59; Z.R. Nešpor et al., *op. cit.*, s. 138–143.

³⁰ Autorami wspomnianych recenzji byli I.A. Bláha, J. Korčák, J. Král, J. Mertl, J. Obrdlíková i J.S. Rouček.

³¹ K. Šmejkal, *Antimilitarism čsl. vojáka*, „Sociologická revue” 2, 1931, s. 50–59, 326–334, 379–391. Tekst został jednocześnie włączony do książki *Sociologie vojáka*, o której będzie mowa dalej.

³² E.S. Hauner, *K problému budoucí války*, „Sociální problémy” 2, 1932, s. 240–249.

³³ K. Šmejkal, *Sociologie vojáka*, Orbis, Praha 1931.

³⁴ Z.R. Nešpor, *Institucionální zázemí české sociologie*, s. 46–47; por. K. Straka, *Souvislosti vědy a výzkumu s obranou Československé republiky. Vojenský ústav vědecký v letech 1936–38*, Ministerstvo obrany ČR, Praha 2006, s. 91. Por. też: *Dvacet let čs. armády v osvobozeném státě*, Svaz čs. důstojnictva, Praha 1938, s. 109.

Zainteresowania publicystyczne (także na polu socjologii) miał bowiem tylko jeden jego członek (wiceprzewodniczący), pułkownik sztabu generalnego Emanuel Moravec (1893-1945), w tym okresie kontynuujący polityczną doktrynę Masaryka i Beneša³⁵. Za próbę przedstawienia „przemysłów socjologicznych” dotyczących wojny możemy uważać broszurę Moravca *Válečné úvahy*, w której zastanawiał się m.in. nad rolą (niewalczących) kobiet podczas wojny oraz rozważał kwestie związane z propagandą wojenną czy szpiegostwem³⁶; praca ta jednak nie przekroczyła poziomu szkiców publicystycznych, opartych na historii, osobistych doświadczeniach i przemyśleniach autora, bez zastosowania jakiegokolwiek socjologicznej lub innej metody naukowej.

W ten sposób problematyka wojny, wraz z potencjalnym przyszłym zagrożeniem wojną — podobnie jak szereg innych znaczących wówczas tematów³⁷ — została praktycznie pominięta przez czeską socjologię międzywojenną. O wojnie nie dyskutowano albo w ogóle, albo tylko o tej minionej, i to jeszcze raczej w kontekście (politycznych) wspomnień i wykorzystania ideowego, a nie w charakterze teoretycznego ujęcia wojny jako czynnika społecznego. Późny wyjątek mógł stanowić może tylko wykład Josefa Krála (1882–1978), wygłoszony na wydziale filozoficznym praskiego uniwersytetu, pierwszy i jedyny po zakończeniu seminariów prowadzonych przez Beneša (Král wykładał „Socjologię wojny” w roku akademickim 1937/38). Niestety, nic nie wiadomo o jego treściach. Druga wojna światowa zastała więc czeskich socjologów nieprzygotowanych „teoretycznie”. Z jej konsekwencjami zostali jednak wkrótce skonfrontowani zarówno w życiu osobistym, jak i zawodowym.

Socjologia czeska w okresie drugiej wojny światowej

Na początku drugiej wojny światowej czeska socjologia była w pełni ugruntowaną (także instytucjonalnie) dyscypliną, z kilkoma katedrami uniwersyteckimi i innymi pracownikami, towarzystwami i czasopismami naukowymi, z prawie dziesiątką miejsc akademickich oraz kilku dziesiątkami, a nawet

³⁵ Po dyktacie monachijskim w 1938 r. Moravec zajął stanowisko wyraźnie pronazi-stowskie i stopniowo dotarł na szczyt administracji Protektoratu. Uważany był za wzorcowy przykład czeskiego kolaboranta.

³⁶ E. Moravec, *Válečné úvahy*, Svaz národního osvobození, Praha 1936.

³⁷ Por. D. Janák, *Autorská a tematická struktura Sociologické revue. Příspěvek k sociologickému rozboru české sociologie*, „Sociologický časopis/Czech Sociological Review” 47, 2011, s. 990–1016; D. Janák, A. Beres, *Autorská a tematická struktura časopisu Sociální problémy. Příspěvek k sociologickému rozboru české sociologie*, „Lidé města” 13, 2011, s. 3–25.

setkami zainteresowanych socjologią amatorów³⁸. W tej sytuacji czeskiej socjologii i jej funkcjonowania nie dotknęła zbyt mocno emigracja kilku znaczących osobowości (chodzi tu przede wszystkim o Františka M. Hníka, Antonína Obrdlíka, a z socjologów niemieckojęzycznych o Heinza O. Zieglera) ani też postępujące akcje antysemickie (wykluczające ze społeczności akademickiej Oskara Buttera i Brunona Zwickera czy Zieglera i Fritza Sandera) oraz antykomunistyczne (Bedřich Václavík). O wiele poważniejsze było zamknięcie czeskich szkół wyższych w listopadzie 1939 r., stanowiące odwet za bunt studentów przeciwko okupacji nazistowskiej. Pierwotnie czeskie szkoły wyższe miały być zamknięte przez trzy lata, sytuacja ta przeciągnęła się jednak do końca wojny. Profesorowie, których wysłano na przymusowe płatne urlopy lub na emeryturę, wycofali się z życia naukowego, a pozostali wykładowcy musieli zająć się inną działalnością. Jakikolwiek uniwersyteckie nauczanie socjologii przestało w tej sytuacji istnieć. W związku z ograniczaniem działalności kolejnych czeskich instytucji badawczych i szkół średnich zanikały również inne możliwości zatrudnienia, podobnie jak możliwości publikowania. Decyzją organów Protektoratu zamknięto czasopismo „Sociologie a sociální problémy”, a wydawanie czasopisma „Sociologická revue” zakończyła pod wpływem cenzury sama jego redakcja.

Okres okupacji niemieckiej nie był jednakże w stosunku do czeskiej socjologii wyłącznie restrykcyjny, nie oznaczał pełnej jej likwidacji. Przedstawiciele dotychczasowej elity socjologów przestali się angażować (wymieńmy choćby profesorów zwyczajnych I.A. Bláhu, Josefa Krála i będącego już od dawna na emeryturze Břetislava Foustkę, czy też profesorów nadzwyczajnych Emanuela Chalupnego i Otakara Machotkę), a przyczyną niewątpliwie było to, że nie zgadzali się oni z narzuconym rozwojem społeczeństwa³⁹ — niektórzy poświęcili ten czas na niepublikowaną pracę naukową, inni nawet na udział w ruchu oporu⁴⁰. Sytuację tę wykorzystali ci, którzy do tej pory byli spychani na margines z powodu zbyt młodego wieku i/lub problematycznej działalności zawodowej. W latach

³⁸ Z.R. Nešpor et al., *op. cit.*, s. 111 n.; por. też: Z.R. Nešpor, *Studium a studenti sociologie v Československu před nástupem komunistického režimu*, „Sociologický časopis/Czech Sociological Review” 48, 2012, s. 669–696.

³⁹ Próbował się wycofać (bezsukutecznie) również profesor nadzwyczajny Jan Mertl (1904–1978), który jako jedyny z międzywojennych czeskich socjologów pozytywniej ocenił reżim nazistowski, co mu po wojnie przyniosło nie do końca usprawiedliwione oskarżenie o kolaborację; na temat Mertla patrz: Z.R. Nešpor, *Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolnosti?*, „Sociologický časopis/Czech Sociological Review” 48, 2012, s. 343–365.

⁴⁰ Najbardziej znanym przedstawicielem jest Otakar Machotka (1899–1970), który potrafił nawet połączyć oba rodzaje działalności — po zamknięciu szkół wyższych, zmuszony również do odejścia z Państwowego Urzędu Statystycznego (Státní úřad statistický), znalazł zatrudnienie w ministerstwie opieki społecznej i w Centralnym Urzędzie Społecznym w Pradze, gdzie m.in. założył pierwszą poradnię małżeńską. Jednocześnie pracował dla ruchu oporu, a pod koniec wojny został wiceprzewodniczącym Czeskiej Rady Narodowej (Česká národní rada).

1940–1941 pod wpływem Karela Galla (1901–1987), Jaroslava Šímy (1914–1955) i innych osób doszło nie tylko do zmiany nazwy Towarzystwa Socjologicznego im. Masaryka (Masarykova sociologická společnost — dalej MSS) na Czeskie Towarzystwo Socjologiczne (Česká společnost sociologická), ale przede wszystkim do jego zasadniczej transformacji. Z organizacji naukowej stało się ono komercyjną agencją badawczą, która zatrudniała kilkudziesięciu pracowników i za pośrednictwem swoich oddziałów/spótek-córek oferowała płatne usługi przede wszystkim organom Protektoratu: w ramach Instytutu Socjologii (Sociologický ústav) — badania społeczne, w ramach Instytutu Edukacji Gospodarczej i Społecznej (Ústav pro hospodářskou a sociální výchovu) zastępowanie nieistniejącego „ponadśredniego” nauczania socjologii i nauk pokrewnych, a w ramach Klubu Socjologicznego (Socioklub) opiekę nad młodzieżą oraz innymi osobami zainteresowanymi tą dziedziną. Wszystko (także) służyło legitymizacji ówczesnej władzy.

Jak później krytycznie wspominał I. Arnošt Bláha,

Chalupný mieszkał w Táborze, ja w Brnie. W tej sytuacji prowadzeniem prac w MSS zajęli się młodzi czescy socjologowie, np. dr Galla, dr Šíma, dr Zelenka, dr Šimáček, dr Císař i in. Kierunek ówczesnej działalności MSS, rozrastającej się intensywnie i ekstensywnie, wydawał mi się niezgodny z ideami, wyznawanymi przez tego socjologa, którego imię Towarzystwo nosiło. MSS zaczęło żyć na wysokiej stopie... Towarzystwo prowadziło prace badawcze, szybko wydając publikacje, których poziom naukowy mnie nie zadowalał. Organizowało wieczory dyskusyjne z wykładami. Miało na to pozwolenie, podczas gdy pozostałe życie kulturalne milkło lub było całkowicie niszczone... Co więcej, MSS było materialnie faworyzowane przez urzędy oraz reżim. Kiedy pewnego razu dr Galla i dr Šíma odwiedzili mnie w Brnie, powiedziałem im otwarcie, z czego nie jestem zadowolony, a przede wszystkim podkreśliłem, że MSS nie powinno zabiegać o pomoc u tego reżimu. Niczego od niego nie chcieć i niczego nie przyjmować! Dr Šíma protestował, twierdząc, że dziś są inne czasy, że oni chronią u siebie wiele osób, które w innym wypadku zostałyby skierowane do pracy dla Rzeszy, i w ogóle, że w dzisiejszych czasach moralizowanie nie opłaca się, że lepiej mijać się z prawdą i lawirować. Wszystko to zdecydowanie odrzuciłem i ostrzegłem ich.⁴¹

Pomimo że niektóre zamówione badania rzeczywiście zostały przeprowadzone⁴², nie doprowadziły do powstania żadnej publikacji, a większość z nich została tylko na papierze, podobnie jak pozostała działalność towarzystwa

⁴¹ I. Arnošt Bláha, *Rodinná kronika*, „Universitas, Revue Masarykovy univerzity v Brně” 1996/1–2003/4, s. 165–166. Bláha dopuszcza się tu kilku formalnych niedokładności: nie bierze pod uwagę zmiany nazwy towarzystwa oraz faktu, że K. Galla był już docentem, podczas gdy Č. Císař zrobił doktorat dopiero po zakończeniu wojny.

⁴² Por. M. Hájek, *K vývoji sociologického výzkumu v Brněnské sociologické škole*, [w:] J. Obrdlíková, D. Slávik [eds.], *O koncepci dějin československé sociologie*, Socialistická akademie, Praha — Brno 1968, s. 294–306.

socjologicznego Protektoratu⁴³. Na przykład z ponad stu wykazanych publikacji książkowych w rzeczywistości wyszło tylko dziewiętnaście, a niektóre z nich miały objętość kilku stron!⁴⁴

Ogromna część tych wielkich subwencji, których wysokość osiągała sto tysięcy, dotyczyła honorariów za wątpliwe prace naukowe, za szczególne usługi. Część natomiast została złożona na książeczkach oszczędnościowych nie istniejących osób. Książeczki te następnie zaginęły. Krótko mówiąc, ci młodzi „pseudosocjologowie” pieniądze rozdzielali między siebie. Takie postępowanie zobowiązywało do milczenia. Także dlatego, by nie było sędziów, nas, starych, chcieli „odstawić”... Nic więc dziwnego, że prasy członkowie (po wojnie) nalegali na to, by zlikwidować MSS i w ten sposób usunąć wszelkie ślady ich w nim działalności.⁴⁵

Odwrotną stroną tego medalu jest jednak fakt, że funkcjonowanie Czeskiego Towarzystwa Socjologicznego (Česká společnost sociologická) pod koniec wojny niewątpliwie uratowało kilkudziesięciu pracowników przed przymusowym przesiedleniem do Rzeszy, a jeszcze większej liczbie osób zapewniło egzystencję przez wszystkie lata wojny, w przeciwnym wypadku musiałyby one co najmniej szukać pracy w innej dziedzinie.

Zmiana orientacji badawczej — pomimo że w wyżej wymienionych przypadkach częstokroć raczej deklarowana niż rzeczywiście realizowana — była jednak „drogą ucieczki” nie tylko dla (młodszych) przedstawicieli społeczności socjologów związanych z brneńską szkołą socjologiczną. Członkowie praskiej szkoły socjologicznej, Otakar Machotka i Zdeněk Ullrich (1901–1955), którzy przez całe lata trzydzieste podkreślali konieczność badań empirycznych jako podstawy pracy socjologa, z jednej strony kontynuowali swoją działalność badawczą w ramach Państwowego Urzędu Statystycznego (Státní úřad statistický) i innych instytucji, z drugiej — według najnowszych źródeł — starali się na nowo zapewnić sobie codzienną i naukową egzystencję za pośrednictwem współpracy z przemysłem. Machotka rozpoczął rozmowy z koncernem Baťa, któremu zaproponował realizację wyższego kształcenia fachowego — można chyba nawet mówić o przygotowywaniu swego rodzaju „podziemnego uniwersytetu”, czego jednak nie udało się zrealizować — oraz przeprowadzenie szerokich badań

⁴³ „Wykazywaną” działalność towarzystwa można łatwo udokumentować dzięki obowiązkowym raportom rocznym, patrz: Archiv hl. města Prahy, Spolkový katastr, SK IX/569, raporty roczne towarzystwa i jego instytutów za lata 1941, 1942, 1943, 1944; Archiv AV ČR Praha, I. A. Bláha, kt. 28, i.č. 1145, raport roczny Instytutu Socjologicznego (Sociologický ústav) za rok 1941. Można jednak wątpić w przeprowadzenie większości podanych badań. Zdecydowanie nie prowadziły one także do powstania żadnych publikacji.

⁴⁴ Z.R. Nešpor, *Republika sociologů*, s. 201–202.

⁴⁵ I.A. Bláha, *op. cit.*, s. 166; por. też s. 178–179; Z.R. Nešpor, *Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Štíma v dějinách české sociologie*, „Sociologický časopis/ Czech Sociological Review” 47, 2011, s. 967–989.

socjologicznych nad pracownikami, które stanowiłyby pierwsze czeskie, a i w wymiarze światowym bardzo wczesne, studium empiryczne w dziedzinie socjologii pracy⁴⁶. W tym przypadku potrzeba zapewnienia egzystencji w warunkach wojennych prowadziła do znaczącego rozwoju dyscypliny, choć wyniki badań nie mogły zostać opublikowane i na poziomie pragmatyki wciąż nie były wykorzystane. Niewątpliwie jednak wraz z innymi czynnikami przyczyniły się do tego, że Machotka po wojnie zupełnie zarzucił swój wcześniejszy absolutyzm empirystyczny i skierował się w stronę psychologii społecznej⁴⁷.

W ten sposób czeska socjologia wraz ze wszystkimi swoimi kierunkami przetrwała drugą wojnę światową bez uszczerbku. Trzeba jednak zaznaczyć, że także bez większych osiągnięć. Jedyne ważniejsze specjalistyczne prace, które w czasie wojny mogły być publikowane, wyszły spod pióra Jana Mertla⁴⁸ i chociaż ich (nieodzowne) uwarunkowanie ideologiczne nie było zbyt duże, po wojnie znalazły się na indeksie z powodu rzekomej kolaboracji Mertla (miał on nawet całkowicie opuścić drogę naukową). Nie doszło do publikacji „Bałowych” badań Machotki, a jego społeczno-psychologiczna analiza nieuświadomionych składników ludzkiego zachowania⁴⁹ w powojennej Czechosłowacji została bez odzewu. Jednocześnie chodziło o jedno z dwóch (!) czeskich studiów socjologicznych, które bezpośrednio odzwierciedlały doświadczenia drugiej wojny światowej, a konkretnie tematykę niechcianej kolaboracji z wrogiem⁵⁰. Drugim przypadkiem była uwaga o wisielczym humorze pióra Antonína Obrdlíka (1905–1997)⁵¹, przebywającego w czasie wojny na emigracji. Charakteryzowała się ona jednak podejściem bardziej materiałowym niż teoretycznym. Można więc stwierdzić, że

⁴⁶ Z.R. Nešpor, *Bařov 1940 — první český empirický podložený výzkum v oblasti sociologie práce*, „Sociologický časopis / Czech Sociological Review” 51, 2015, s. 279–297.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 289–290; Z.R. Nešpor et al., *op. cit.*, s. 208, 244–245; por. Z.R. Nešpor [ed.], *Neznámé počátky české sociální psychologie. Otakar Machotka: Úloha nevědomého činitele ve společenském chování*, „Československá psychologie” 59, 2015, s. 252–288. Pierwsza część studium Machotki zdążyła wyjść w Czechosłowacji przed przewrotem komunistycznym (O. Machotka, *Úloha podvědomého činitele ve společenském chování*, „Sociologie a sociální problémy” 7, 1947, s. 172–189), pozostała część była uważana za zaginioną aż do wydania pracy Nešpora.

⁴⁸ Nie chodziło tu nawet o prace naukowe w pełnym tego słowa znaczeniu, ale o zbiór esejów popularnonaukowych (J. Mertl, *Z dějin politického myšlení*, Orbis, Praha 1943) i kilka szerszych przedmów do książek; środek ciężkości pracy naukowej Mertla pozostał w latach trzydziestych, ze względu na jego powojenne wykluczenie.

⁴⁹ Z.R. Nešpor [ed.], *Neznámé počátky české sociální psychologie*; por. przypis 46.

⁵⁰ Należy jednak stwierdzić, że problematyka ta we wspomnianym studium została zaznaczona tylko *implicite*, autor odniósł się do niej dokładniej dopiero w dziele: O. Machotka, *The Unconscious in Social Relations. An Analysis of Unconscious Processes in Personality, Society and Culture*, Philosophical Library, New York 1964, s. xvii.

⁵¹ A. Obrdlík, *Gallows Humor. A Sociological Phenomenon*, „American Journal of Sociology” 47, 1942, s. 709–716.

czescy socjologowie — a przynajmniej większość z nich — przeczekali drugą wojnę światową, która w żaden wyraźniejszy sposób nie przeniknęła do ich prac. W przypadku Machotki i Obrdlíka wojna prowadziła do powstania teorii o niewielkim lub średnim zasięgu, które nie dążyły do kompleksowego uchwycenia tego fenomenu, natomiast analizowały pojedyncze aspekty życia społecznego dotkniętego wpływem okupacji i wojny. W przypadku przebywającego na emigracji prezydenta Beneša oraz szeregu innych osób było to dążenie do „rozwiązań politycznych”, które poprzez usunięcie (rzekomych) przyczyn wojny zapobiegłyby jakiegokolwiek kolejnej wojnie.

W tym świetle wojenna praca Beneša *Demokracie dnes a zítra* postulowała ograniczenie liczby i wpływu partii politycznych, socjalizację dużych przedsiębiorstw i rozwój zabezpieczenia socjalnego, podobnie jak inne zasadnicze zmiany społeczne⁵². Miało temu służyć

[...] naukowe planowanie ekonomiczne, które definitywnie usunęłoby pozostałości liberalnej teorii kapitalistycznej dotyczącej wolnej gry sił ekonomicznych według zasady zysku przedsiębiorczego⁵³,

podobnie jak jego wykorzystanie w sferze politycznej i społecznej. Socjologowie mieli być jednymi z głównych architektów i menedżerów wymienionych reform.

Konsekwencje drugiej wojny światowej dla czeskiej socjologii

Powojenna odnowa życia uniwersyteckiego, a zwłaszcza czeskiej socjologii z punktu widzenia tej specjalizacji była więc „przypadkowo sławna”. Liczono, że socjologia będzie znaczącym źródłem propozycji i przeprowadzania zasadniczych zmian społecznych, które wydawały się nie do uniknięcia: całkowitego powrotu do pierwszej republiki i liberalno-kapitalistycznego porządku (praktycznie) nie życzył sobie nikt⁵⁴, oczekiwania społeczne i polityczne zmierzwały do wybudowania nowego układu społecznego. Dzięki ponownemu otwarciu czeskich szkół wyższych latem 1945 r. nie tylko wznowiono uniwersyteckie na-

⁵² E. Beneš, *Demokracie dnes a zítra*, Čin, Praha 1946, s. 241-247 (oryg. 1940).

⁵³ *Ibidem*, s. 255.

⁵⁴ Tendencję tę dobrze dokumentuje znakomite wydanie pravicowej publicystyki z tego okresu: M. Drápala (ed.), *Na ztracené vartě Západu. Antologie české nesocialistické publicistiky z let 1945–1948*, Prostor, Praha 2000.

uczanie socjologii i zwiększono liczbę studentów⁵⁵, podobnie jak w przypadku innych kierunków, ale i rozszerzono je na inne wyższe uczelnie oraz otwarto niezależną Wyższą Szkołę Polityczną i Społeczną, która zastąpiła międzywojenną „półwyższą” Wolną Szkołę Nauk Społecznych⁵⁶. Profesorowie nowo założonej szkoły wyższej z tytułu pełnionych funkcji służyli jako doradcy rządu i parlamentu, co im jednocześnie nie przeszkadzało w paralelnych zobowiązaniach naukowych i innych. Wykwalifikowanych specjalistów było mało (m.in. z powodu strat wojennych oraz wykluczenia kolaborantów), co więcej, zatrudnieniem ich były zainteresowane także inne odnowione czy nowo otwarte ośrodki badawcze, wśród nich np. Czechosłowacki Instytut Badania Opinii Publicznej przy Ministerstwie Informacji⁵⁷. Badania socjologiczne i ich społeczne zastosowanie, mocno ograniczone przez wojnę, odnotowały ponowny wzrost, jednakże nie bez problemów. Podstawowym problemem był brak specjalistów. Wszyscy międzywojenni socjologowie, którzy mogli nadal prowadzić specjalistyczną działalność, byli przeciążeni obowiązkami naukowymi, a niejednokrotnie też innymi i brakowało im czasu na prace specjalistyczne. Wielu nowo zatrudnionym adeptom brakowało wystarczającego doświadczenia. Problemy te dotyczyły też nauczania uniwersyteckiego⁵⁸. Większość z profesorów co najwyżej „odkurzyła” stare tematy, a nawet jeśli były wykładane od nowa, jak np. właśnie socjologia wojny, nie wydaje się, że chodziło o głębsze analizy⁵⁹, a w każdym razie nie owocowało to żadnymi publikacjami. Na niektóre społeczne konsekwencje drugiej wojny światowej (zatrudnienie kobiet, zmiany w konsumpcji itp.) w przypadku społeczeństwa amerykańskiego zwrócił

⁵⁵ Podczas gdy w latach 1931–1939 studia magisterskie z socjologii na wszystkich czeskich uniwersytetach ukończyły 43 osoby (średnio 5,4 rocznie), w latach 1945–1948 było to 26 osób (8,7 rocznie) i trend ten utrzymywał się także po przewrocie komunistycznym. Pomimo że socjologia jako kierunek uniwersytecki wkrótce przestała istnieć (o tym niżej), do zlikwidowania starych zasad ukończenia studiów z socjologii w 1953 r. kierunek ten ukończyło jeszcze 211 osób (44,2 rocznie); Z.R. Nešpor, *Studium a studenti sociologie*, s. 684.

⁵⁶ Z.R. Nešpor, *Institucionalní zázemí*, s. 28–29. Dalszy rozwój (przemianowanej) szkoły po przewrocie komunistycznym dokumentuje M. Devátá, *Vysoká škola politická a sociální v systému národní fronty*, [w:] *Východočeské listy historické* 27, FF Univerzity Hradec Králové, Hradec Králové 2010, s. 52–63.

⁵⁷ Por. Č. Adamec, *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha 1996.

⁵⁸ Por. glosa J. Krála w: *Sociologie a sociální problémy* 7, 1947, s. 155–158.

⁵⁹ Na wydziale filozoficznym praskiego uniwersytetu socjologię wojny w latach 1945/46 i 1946/47 wykladał Zdeněk Ullrich, w obu przypadkach połączył ją z tematyką rewolucji, której poświęcał swą uwagę już od dłuższego czasu. Jednocześnie w r. 1945/46 Josef Král zorganizował seminarium poświęcone aktualnym tematom (socjologia wojny, materializm historyczny, badania czeskiego społeczeństwa), miało ono jednak charakter komentowanej lektury.

uwagę Otakar Machotka⁶⁰, nie przeprowadził jednak żadnej głębszej analizy. O taką pokusił się pokoleniowo starszy Emanuel Chalupný, który do swojego „systemu socjologicznego” — już od dawna mocno przestarzałego — ponownie włączył tematykę wojny. Praca ta została jednak wydana dopiero po jego śmierci, pod koniec lat sześćdziesiątych⁶¹. Aczkolwiek Chalupný z jednej strony twierdził, że z historycznego i społecznego punktu widzenia wojna jest jednym z najbardziej znaczących przypadków konkurencji pomiędzy formacjami społecznymi⁶², jednocześnie zakładał optymistycznie, że rozwój społeczeństw będzie prowadził do jej eliminacji w wyniku zmian społecznych (i zmniejszaniu pozytywnych konsekwencji wojen)⁶³. Bez względu na problematyczny z naukowego punktu widzenia charakter obu prac należy stwierdzić, że w okresie, kiedy powstały, w żaden sposób nie wpłynęły na czeską socjologię, a i później nie miały praktycznie większego znaczenia.

Jedną z przyczyn faktu, że druga wojna światowa praktycznie nie znalazła odbicia w czeskiej socjologii, był szybki zanik tej nauki⁶⁴. Już we wczesnych latach powojennych socjologia jako dziedzina nauki stawiała czoła atakom komunistycznych ideologów, a wkrótce po przewrocie komunistycznym w lutym 1948 r., wzorem radzieckim, została całkowicie zakazana jako „burżuazyjna pseudonauka”. Wśród ośmiu profesorów i docentów wydziału filozoficznego Uniwersytetu Karola od razu na początku marca 1948 r. „unieczynnionych” — z „woli ludu” zwolnionych z pracy ze skutkiem natychmiastowym — byli dwaj socjologowie (Otakar Machotka i Zdeněk Ullrich), którzy chętnie jak najszybciej wyemigrowali, prześladowani również przez szereg, przede wszystkim młodszych, uczniów i współpracowników (np. Ivan Gaďourek, Jiří Kolaja, Jiří Nehněvaja)⁶⁵. Katedry socjologii w szkołach wyższych zostały zlikwidowane naj-

⁶⁰ Machotka zastanawiał się nad nimi w „dodatku aktualizacyjnym” do swojej książki *Amerika (Ameryka)*, napisanej jeszcze przed drugą wojną światową (O. Machotka, *Amerika. Její duch a život*, Melantrich, Praha 1946), jednakże dodatek przygotowywany do drugiego wydania książki już nie zdążył wyjść. Opublikowany został wiele lat po śmierci Machotki przez Z.R. Nešpora, *Poválečné Spojené státy americké očima českého sociologa. Nепublikovaná reflexe Otakara Machotky v kontextech*, „Lidé města” 17, 2015, s. 137-175.

⁶¹ E. Chalupný, *Sociologie soutěže, boje a války (Sociologie IV. Skladba (Statika), část II. Nauka o výtvořech a činnostech kulturních, sv. 4. Sociální činnosti B. Soutěž, boj a válka)*, Vojenská politická akademie K. Gottwalda, Praha 1969.

⁶² *Ibidem*, s. 96.

⁶³ *Ibidem*, s. 236, 248-256.

⁶⁴ M. Petrussek, *Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963*, [in:] H. Barvířková [ed.]: *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Archiv AV ČR, Praha 2000, s. 35-49; Z.R. Nešpor et al., *op. cit.*, s. 221-226.

⁶⁵ Sylwetki najważniejszych z nich ukazuje M. Petrussek, *České sociální vědy v exilu*, Sociologické nakladatelství, Praha 2011; por. też np. R.R. Das, H. Strasser, *The Sociologist from*

później na początku 1950 r. Ich profesorów przeniesiono jednocześnie na emeryturę, a młodszych pracowników oraz studentów zmuszono do przejścia na inne kierunki, w większości poza sferę akademicką. Tylko niewielkiej liczbie dawniejszych socjologów — należy podkreślić, że dokładnie tym, którzy uczestniczyli w problematycznym funkcjonowaniu czeskiej socjologii w czasie wojny — umożliwiono kontynuowanie uniwersyteckiej lub innej publicznej działalności, początkowo jednak bez żadnych związków z socjologią (Čestmír Císař, Karel Galla, Ludvík Svoboda, Jaroslav Šíma)⁶⁶, podczas gdy pozostali musieli zadowolić się zupełnie innymi profesjami, a w kilku ekstremalnych przypadkach zostali nawet oskarżeni w sfingowanych procesach i skazani na wiele lat więzienia (Tomáš Čep, Alexander Hirner). Jak już wspomniano, „odnowa” czeskiej socjologii w połowie lat sześćdziesiątych wychodziła już z innych źródeł i praktycznie nie nawiązywała do starszej rodzimej tradycji socjologicznej — była dziełem nowej generacji, która za pośrednictwem badań socjologicznych chciała reformować dogmatyczny marksizm (także przy wykorzystaniu zachodnich badań socjologicznych oraz ich wyników) i praktycznie nie wpuściła w swoje szeregi przedstawicieli dawniejszej socjologii (wówczas już nielicznych lub w większości od dawna nieaktywnych naukowo)⁶⁷.

Z drugiej strony ten prawie absolutny brak ciągłości dyscypliny, porównywalny jedynie z sytuacją panującą w Związku Radzieckim, gdzie jednak okres, kiedy socjologia była zakazana, trwał o wiele dłużej, umożliwił szybką i potężną recepcję aktualnych światowych trendów istniejących w tej dziedzinie. Właściwie automatycznie i, w odróżnieniu od innych krajów, „bezboleśnie” doszło przede wszystkim do opuszczenia spekulatywnej i (historyczno-)filozoficznej linii myślenia socjologicznego na korzyść badań empirycznych, które w latach sześćdziesiątych stały się właściwie synonimem wszelkiej pracy socjologicznej. Mimowolnie nawiązano w ten sposób także do orientacji empirystycznej charakterystycznej dla praskiej szkoły socjologicznej z okresu wojny i wczesnych czasów powojennych, przede wszystkim do prac Otakara Machotki i Zdeňka Ullricha oraz porównywalnych prób ich brneńskich kolegów, wszystko jednak tylko „zbiegiem okoliczności”⁶⁸. Pomimo tej konstatacji, należy jednak przyznać, że doświad-

Marienbad. Werner Stark between Catholicism and Social Science, „Sociologický časopis/Czech Sociological Review” 51, 2015, 3, s. 417-444.

⁶⁶ W bardziej ograniczonym wymiarze dotyczyło to J.L. Fischera i M. Trapla, którzy, pomimo starań, by przypodobać się reżimowi komunistycznemu, nie byli w pełni akceptowani i dlatego ich działalność akademicka była w dużej mierze ograniczana; obaj jednak odnaleźli się w innych dyscyplinach: Fischer w filozofii, a Trapl w historii.

⁶⁷ Z.R. Nešpor et al., *op. cit.*, s. 322n.; por. też: M. Voříšek, *op. cit.*

⁶⁸ Z.R. Nešpor et al., *op. cit.*, s. 214; na temat bezpośrednio powojennych (praktycznie nierealizowanych lub niedokończonych) prób badań empirycznych por. np. V. Čech, E. Jukl, Čs.

czenie pierwszej i drugiej wojny światowej wzbogaciło czeską socjologię (wojny): w przypadku praskiej szkoły socjologicznej już w okresie międzywojennym, a zasadniczo właśnie po drugiej wojnie światowej możemy obserwować ewidentny trend w kierunku empirycznych i badawczych podstaw dyscypliny lub przynajmniej hipotez o mniejszym zasięgu, podczas gdy dawniejsze historyczno-filozoficzne teoretyzowanie odeszło w niepamięć lub było marginalizowane. Przejawiło się to również w przypadku omawianej wcześniej socjologicznej tematyki wojny i związanych z tym problemów, chociaż w czeskiej socjologii nigdy nie stanowiły one istotniejszego pola badań i nie chodziło tu o żadną eksplicitnie deklarowaną tendencję.

Zakończenie

W odróżnieniu od innych, większych tradycji czy szkół socjologicznych czeska socjologia praktycznie nie zajmowała się tematyką wojny, a jej wkład na tym polu jest marginesowy. Najszerszą pracą na ten temat jest rozprawa Chalupnego *Sociologie soutěže, boje a války*, wydana dopiero w latach sześćdziesiątych XX w., ale wyraźnie przestarzała już w czasie swojego powstania, czyli ponad dekadę wcześniej (Chalupný nad swoim dziełem pracował w latach czterdziestych i pięćdziesiątych), podająca co prawda niesystematyczny, ale w dużej mierze pełny przegląd dawniejszych socjologicznych konceptualizacji wojny. Z tego punktu widzenia ciekawsze są, co prawda nieoryginalne, ale bardzo wczesne, artykuły Emanuela Makovički z lat osiemdziesiątych XIX w., a przede wszystkim prace Edvarda Beneša z okresu tuż przed pierwszą wojną światową i samego jej początku, które, wykorzystując także (ówczesne) metody socjologiczne, przedstawiały aktualną sytuację polityczną i społeczną. „Tworzenie socjologii” przez Beneša — przed którym niebawem ostatecznie dał pierwszeństwo aktywnej działalności politycznej — było jednak w najwyższym stopniu zorientowane praktycznie, nie prowadziło do żadnej ogólniejszej refleksji czy analizy problemu. W tej płaszczyźnie Beneš (implicytnie) rozszedł się ze swoim nauczycielem i życiowym mecenasem, a także poprzednikiem na urzędzie prezydenta Czechosłowacji, T. G. Masarykiem, który w dziełach *Nová Evropa* i *Světová revoluce* starał się włączyć wydarzenia pierwszej wojny światowej do ogólnych trendów rozwojowych europejskiego społeczeństwa.

Osobiste doświadczenie wydarzeń i konsekwencji pierwszej czy drugiej wojny światowej nie wiodło większości czeskich socjologów do zajmo-

sociologie průmyslového podniku ve světle svého vývoje a využití v řízení, Dům techniky ČSVTS, Pardubice 1971, s. 123-134; D. Janák, M. Stanoev, P. Hušek, *Poválečný sociologický výzkum města Brna z r. 1947 a metodika jeho soudobého zpracování z pohledu historicko-sociologické analýzy průmyslového dělnictva před rokem 1948*, „Data a výzkum” 8, 2014, 2, s. 143-163.

wania się tym tematem. Nie znaczyło to jednak, że wojna pozostała bez wpływu na czeską socjologię, choć na tzw. pierwszy rzut oka nie jest on oczywisty. Zwłaszcza w przypadku drugiej wojny światowej do tej pory podkreślano przeważnie tylko negatywne punkty widzenia, konsekwencje długotrwałego zamknięcia czeskich szkół wyższych, które rzekomo przeszkodziły jakiegokolwiek innej pracy specjalistycznej. Głębsze spojrzenie na funkcjonowanie socjologii w czasie wojny pokazuje jednak coś innego. Szereg aktywnych socjologów wyłączono co prawda z nauczania i innych form działalności akademickiej, która praktycznie została przerwana, niektórzy z nich jednak wykorzystali tę sytuację do rozpoczęcia pracy specjalistycznej innego typu. Chodzi tu zarówno o niektórych młodszych członków brneńskiej szkoły socjologicznej, z których nie wszyscy byli tylko oportunistycznymi symulantami, jak i przede wszystkim o niektórych przedstawicieli szkoły praskiej, którym uwolnienie się od obowiązków uniwersyteckich umożliwiło pogłębienie czynności badawczych w nieoczekiwanych dziedzinach (socjologii pracy i przemysłu). Ostatecznie nawet „czysty teoretyk” Chalupný pod tym względem o wojnie wspominał właściwie z pozytywnego punktu widzenia:

Dzięki temu, że odebrano mi możliwość prowadzenia wykładów [...], zyskałem wolny czas na pracę literacką, a reżim niemiecki umożliwił nawet łatwiejsze zdobywanie literatury specjalistycznej [...], [dlatego że] mogliśmy zaledwie za 1 koronę wypożyczyć jakąkolwiek książkę z uniwersyteckich bibliotek w Niemczech.⁶⁹

Należy jednak przyznać, choć nie jest to nic dobrego, że druga wojna światowa i okupacja nazistowska pomogły także oportunistom w osiągnięciu sukcesu: wielu z tych, którzy (umiarkowaną) kolaborację z reżimem nazistowskim wykorzystywali bardziej do wzbogacenia się niż do pracy specjalistycznej, po wojnie w podobny sposób przyłączyło się do nowego totalitaryzmu i zostali przezeń usankcjonowani. Niewielka liczba tego typu „także socjologów” weszła do intelektualnej i publicznej elity reżimu komunistycznego, a później, w latach sześćdziesiątych, wykorzystwała swoje zdolności przy „odnawianiu” czeskiej socjologii.

Ważniejsze były jednak implicytne trendy w ogólnej metodologii dyscypliny. Podczas gdy jeszcze w okresie międzywojennym — a za pośrednictwem dzieła Chalupnego także później — najczęstszym sposobem „tworzenia socjologii” były przemyślenia historyczno-filozoficzne, przeciwko którym pojawiły się krytyczne głosy przedstawicieli praskiej szkoły socjologicznej, po drugiej wojnie światowej pojawiły się ewidentne przejawy ogólnej empiryzacji pracy socjologicznej, chociaż z powodów politycznych nie pozwolono im na zbyt długi żywot i w większości nie dały one żadnych wyników. Ewidentne było również przejście od „wielkich teorii” do teorii o małym i średnim zasięgu. Widoczne

⁶⁹ E. Chalupný, *Sociologie II., sv. 2. Vývoj sociologie v 19. století (1835–1904)*, Samcovo knihkupectví, Praha 1948, s. 11-12.

jest ono również w niewielu istniejących czeskich pracach socjologicznych bezpośrednio poświęconych wojnie, jej indywidualnym okolicznościom oraz konsekwencjom społecznym (Otakar Machotka, Antonín Obrdlík). Pod tym względem interesujące jest również to, że doświadczenie badań wojennych i doradztwa społeczno-psychologicznego prowadziło właśnie Otakara Machotkę, niegdyś jednego z najgłośniejszych w czeskiej socjologii (międzywojennej) rzeczników jakościowego empiryzmu, do głębszego zainteresowania psychologią społeczną i jakościowymi metodami badawczymi. Tym jednakże Machotka znacznie skomplikował sobie przyjęcie i działalność na emigracji w Ameryce po 1948 r., gdyby bowiem wytrwał na swojej pozycji z lat trzydziestych, byłby o wiele bliżej „abstrakcyjnie empirystycznej” linii ówczesnej socjologii amerykańskiej.

Bilans korzyści i strat czeskiej socjologii w płaszczyźnie indywidualnej, instytucjonalnej i pragmatycznej w wyniku okupacji nazistowskiej i drugiej wojny światowej jest w każdym razie bardziej złożony i zróżnicowany, niż mogłoby się to wydawać na tzw. pierwszy rzut oka, chociaż na pewno nie jest to bilans korzystny i pozytywny. Trzeba się jednak zastanowić, czy za co najmniej jedną z podstawowych negatywnych konsekwencji drugiej wojny światowej dla czeskiego społeczeństwa (i nauki) przynajmniej w pewnym stopniu nie są odpowiedzialni również sami Czesi: bezpośrednią odpowiedzią Czechów na porażkę Niemiec nazistowskich było wygnanie (usunięcie) obywateli niemieckich z ziem czeskich na podstawie zasady winy zbiorowej (etnicznej) wraz z konsekwentną likwidacją praskiego Uniwersytetu Niemieckiego (i włączonego do niego Wolnego Uniwersytetu Ukraińskiego)⁷⁰. Socjologia międzywojennej Czechosłowacji, która miała też te dwa, chociaż mniej znaczące składniki, w ten sposób nagle straciła wewnętrzną konkurencję, co jej na pewno w żaden sposób nie wzbogaciło⁷¹.

Przekład z języka czeskiego Joanna Ewa Marek

⁷⁰ Dyskusje na temat wygnania czeskich Niemców oraz jego konsekwencji, które rozpoczęły się już w literaturze podziemnej i emigracyjnej lat sześćdziesiątych, do dziś są neuralgicznym punktem (samooceny) nowoczesnego społeczeństwa czeskiego, brak na ten temat zgody również między historykami i socjologami; jedną z ostatnich prób przeprowadzenia obiektywnej oceny jest praca *Rozumět dějinám. Vývoj česko-německých vztahů na našem území v letech 1848–1948*, Gallery, Praha 2002.

⁷¹ Dla ścisłości dodajmy, że wykłady z socjologii na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Niemieckiego oraz na Wolnym Uniwersytecie Ukraińskim zakończyły się wraz z okupacją nazistowską i wcale nie jest pewne, że po wojnie zostałyby przywrócone. Z niemieckojęzycznych socjologów (czasowo) działających w Czechosłowacji należy jednak wymienić przynajmniej Heinza O. Zieglera czy Wernera Starke, o których wpływie na światową socjologię nie można zapomnieć; na niemieckim Uniwersytecie Karola-Ferdynanda w Pradze (jednak jeszcze przed pierwszą wojną światową) działali również Alfred Weber i Friedrich von Wieser. Ramowe uchwycenie wkładu obcojęzycznych tradycji akademickich na ziemiach czeskich w czeską socjologię przynoszą dygresje w: Z.R. Nešpor et al., *op. cit.*, s. 90-94, 267-271.

Zdeněk Nešpor

Czech Sociology and War

Abstract

The article is devoted to the problem of war as surveyed in the Czech sociology and to the significance of the experience of the war for the Czech science. Before the World War II, the topic in question was on the margin of main interests of Czech Scholars, and the situation did not even improve after the war. When the World War II had begun, many high schools were closed, but a lot of sociologists were able to continue their work. A special attention must be payed to the work of young scholars representing Masaryk (later renamed as “Czech”) Sociological Association, who would rather pretend to make research than really perform the scientific work. Sociologists — workers of the State Statistical Office were still active. Nevertheless, both the quantity and quality of the works published then was poor, to say the least of it.

After the World War II, sociology was perceived as a socially prestigious discipline, which bore some fruits in the period when the institutions began to flourish, but did not add up to a deeper analysis of the experience of the war and occupation. Be this as it may, the time was scarce, because after the communist revolt in 1948 the period of Stalinisation began.

Keywords: war, occupation, Czech sociology, Interwar sociology.